

УДК: 890..34(575.1)

ИБРАТНИНГ ЖАМИЯТШУНОСЛИККА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

М.Абдуллаева

Аннотация

Мақолада Исроқхон Ибротнинг жамиятшуносликка қўшган ҳиссаси “Мезон уз-замон” асарини таҳлил ва талқин этиш орқали очиб берилган. Муаллиф “Мезон уз-замон” - «замон тарозуси» маъноси мужассам мазкур китобнинг мавжуд тўққиз мезонига бирма-бир тўхталиб, мухтасар маълумот бериб ўтишга ҳаракат қилади ҳамда шу билан биргаликда уларга ўз муносабатини билдиради.

Аннотация

В данной статье раскрыт вклад Исроқхона Ибрата в обществознание через анализ и трактовку произведения “Мезон уз-замон”. Автор отдельно останавливается на каждом из девяти критериев произведения “Мезон уз-замон”, что переводится как «весы времени», а также пытается дать краткие сведения о них, через которые выражает отношение к ним.

Annotation

This article is about Ishakhan Ibrat's contribution to the social science through analysis and interpretation his work “Mezon uz-zamon”. The author “Mezon uz-zamon” paid attention that one of the nine of the criteria which includes the balance of time. Not only tried he gives abundant information and reacted to them as but as well.

Таянч сўз ва иборалар: замон, тарози, ўлчов, сарф-харажат, ҳисоб, талқин, ҳунар, илм, тараққиёт, фазилят, олам, омма.

Ключевые слова и выражения: время, весы, трактовка, ремесло, наука, прогресс, достоинство, мир, масса людей, обычаи, подсчёт, расходы.

Keywords and expressions: time, scales, interpretation, universe, account, expenditure, trade, science, dignity, development, mass, custom.

Буюк инсонлар яшаб ўтган юртимизда улардан бой адабий-бадний ва илмий мерос қолган. Улар авлодлар томонидан ўқиб-ўрганиб келинмоқда. Зеро, маънавиятимиз ривож, халқимиз камолоти буларсиз тўқис бўлолмайди. Наманган заминидан шундай эзгу ишга асқотадиган илмий-адабий дурдоналар яратган қалам аҳлининг сафи авваллари ҳам, бугун ҳам кенг.

Биринчи Президентимиз Ислон Каримов таъкидлаганларидек: “Наманган диёрининг маънавий қиёфасини қатагон қурбони бўлган, жисми олис-олисларда қолиб кетган Исроқхон Иброт каби буюк зотлар белгилайди” [1].

Дарҳақиқат, бу сўзларда чуқур асос бор. Негаки, Исроқхон Жунайдуллаҳўжа ўғли Иброт (1862-1937) миллий уйғониш даврининг ёрқин намоёндаларидан бири ҳисобланади. Бироқ минг афсусларки, Исроқхон тўранинг “Мезон уз-замон” асари ёзилган пайтида ҳам, ўзи ҳаётлик чоғида ҳам, ундан кейин ҳам - токи истиқлолгача қўлёзмалигича қоғозлар бағрида сарғайиб қолиб кетди. Миллат тақдирига, миллат келажагига куюнчаклик билан битилган донишмандона мазкур мўъжаз рисола аслида катта китобга айланиши мумкин эди. Шу боис “Оламини кўрмак кўп асрлар аҳволини билмакдан иборат бўлса, мана кўрдингиз бир асрни (нг) аҳволини! Ҳамма аҳволдан ёзмак бўлсам, ҳар аср неча жилд бўлмаги муқарардир...” [2] деб таъкидлаганлар

Исроқхон тўранинг ўзлари асарнинг якунида.

Муқаддимасидаёқ Қуръондан ояти калималар келтирилиши, аввало, Аллоҳнинг, ҳадислардан намуналар берилиши эса, унинг элчиси пайғамбар аллайҳиссаломнинг сўзларига амал қилишга халқнинг мойиллиги туфайли эканини беихтиёр фаҳмлаймиз. Исроқхон тўра амри маъруфларида буларни қайта-қайта тилга олиб, халққа тушунтиришга астойдил интилди. Шунга қарамай, яна рисола ҳам ёзишга киришганларига таажубланишга ҳожат йўқ. Бунинг асосий сабабини ўзлари изоҳлаб қўйганлар: “Қалам билан бўлса қиёматгача хизмат бўлур, ҳар бир аҳли савод кўруб ўқуса, амри маъруф бўладур. Биз қилиб турган хизмат кейинги асрларга ҳам хизмат этар умидинда бўлуб қалам юргүздук...”

“Мезон уз-замон” - замон тарозуси маъноси мужассам бу китобнинг мавжуд тўққиз мезони оламдаги ўзгаришларга одамдаги ўзгаришларни уйғунлаштирмоққа, янгиликлардан бебаҳра қолмай, иллатлардан тезроқ фориғланишга даъватнома тарзида тартибланган. Энди мезонма-мезон мухтасар мулоҳаза юритсак, сизлар учун ҳам маъқулу манзур тушса керак деб ўйлаймиз.

Биринчи мезон - замонга муносабатга бағишланган. Аввалги замон билан кейинги замоннинг тарозуси бўлак-бўлак эканлигини инобатга олиб, Иброт ўзи яшаётган, яъни кўриб-турганлари ҳақида фикр юритади: “Уламо ва фузало ва авом ҳама нафс

М.Абдуллаева – НамДУ филология факультети ўзбек тили ўқуналиши талабаси.

хизматидан бўшамай, дунё қилмоқ, иморат, ҳашам, манфаати нафсияларин мубталойи” дея ўкинади. Исоҳқон тўра хорижликлар билан борди-келди асносида пайдо бўлаётган янги нарсалардан фойдаланишга аввалига рўйхуш бермайдиган, иккилантирадиган, ҳатто ҳалолу ҳаромга ажратиб, оммани чалғитадиган, кўп ўтмай эса бемалол ўзлари фойдаланишдан уялмайдиган қилиқларидан ранжийди. Томошабинликни қоралайди, барчани бирдай тараққиётга элтадиган тўғри йўлга чорлайди. Ўтган билан бугунги замонни таққослаб, ўзгаришларнинг ижобий жиҳатларини шарҳлайди, тушунтиради. Улардан фойдаланишга, замон билан ҳамқадамликка, пешқадам зиёлилар билан фикрдошликка қазиради.

Иккинчи мезон - иттиҳод ва иттифоқ, яъни ислом дини ва шариат талабига биноан бирлашиш, бўлинмаслик ва аҳиллик вазнидадир. Бу ҳақдаги қатор ояту ҳадис ва ривоятлар ғоят ҳайратомуз ва таъсирчан. Мисоллар мағизли, хулосалар жўяли: “Бас сизлар бадан мулкида подшоҳ - ақл маҳкумидасиз. Ҳама тарафдан эҳтиёжмандсизларки, оҳангар, дурадгор, тужжор, деҳқоний, табибий, хусусан, ашъи жадидаларга эҳтиёжингиз ҳамадин зиёда мундадур. Будур инқилоб ила қўшниларингиз темирйўлда юрса, сиз пиёда юрсангиз, нуқсонингиз маълум бўлуб, булар айшу нашотда бўлсалар, ғаму кулфатда бўлмоғингиз Худованди олам неъматин илоҳиясига қўл урмай, имтиноъ қилмоғингиз ўлур”

Учинчи мезонда ҳалоллик, таъма ва риё тортилади. Исломи, шариат талаблари қандайу, ҳаётдаги амаллар қандайлиги яширмасдан ошқорасига, ҳатто навбатма-навбат таҳлилга тортилади: “...пахта тижоратига ўрганган кишиларда шариати исломияга муҳолиф уч катта гуноҳ муайяндр. Муни ҳеч тужжор уламодан сўрамайдур. Чунончи, биринчиси, торозуда кам олмоқ... Иккинчиси, хиёнатдурки, сотқувчи ризосидан ташқори партав деган олумлари бор - пуддан бир қадоқ. Бу одат ўрнига кечубдурлар ва нимасиз бечора мадйун мазлум турадур. Учинчиси, пахта беролмаган кишига суммасига 55 тийин иштироф ҳисоб қиладурлар. Уламолар бўлса, бу хил ишлар хусусида амри бил-маъруфдан ҳифз қилиб, дам урмаслар” деб бурчларини унутаётганларни танқид остига олади.

Тўртинчи мезонда илму ҳунар ва унинг шарофати ҳақида гап боради. Ибрат ўзининг болалигидаги ҳолатни ёдга олиб кечаги эски мактаб билан бугунги ўзи очган янгисининг афзаллигини аълолайди: “ Боқинг, маҳалла мактабида усули қадимда етти йил умрни зойи этуб, ўқув-ёзувни билгон эдум. Мана энди банда

ўзим усули савтияни(нг) авлоди исломга ёрдамини кўруб, ўз масжидимизга мактаб очдим. Бир санада кўб ёшлар, ҳаттоки катта ёшга кирган тужжорлардан ўқуб, хат-саводини чиқаруб, маъишат ва тижоратларида осонликлар мушоҳада қилдилар”

Бешинчи мезонда замон ўзгаришларини асрга тааллуқлаб олдиндан башорат айлайди: “ Ҳосили каломул-муддао вал-маром асримиз илму ҳунар, ҳаракат асридур. Турмоқ асри эмас, Ғофил турса, ғафлат уйқусидан тургунча бозори олам ўтиб кетадур”

Олтинчи мезонда халқимизнинг керагидан ортиқча одатлари қораланади. “Чунончи, бизнинг халқимизда урф бўлган нимарса - ўлганга сарфи беҳудаларни қиладур. Ани(нг) отини хайрот дерлар. Ваҳоланки, саййиот бўлса керақдур. Бир киши ўладур, ани(нг) беш-ўн адат сағиралари бўлур, саканоси(турар жойи) бир ҳовлидур. Ани(нг) ярмини дарҳол сотар ёки бир бойдан дайн қилиб, ақча оладур-да, ани бир кунлик амри сақотий деб маҳалла ва шаҳардан киши қақириб, жаноза деб сарф қилур. Бойларга бир сўм, ўрталарга эллик тийин, охири ўн тийиндан, имомларга тўн берадур. Бу ақчаларни қарз олган эди... Исоқотий имомлар мунда ҳозир булурлар маййитнинг бечора сағиралари “Вой отам, вой онам” бирла овора, ўшал куни беш юз сўм сарф бўлса, бир йил ичинда яна беш юз сўм сарф бўлур”. Ибрат бундай одатларни худо ва пайғамбаримиз буюрмагинини айтиб, расми урфни ақл ишлатиб, халқни машаққат ва сарфларга солиб, қарзларга дучор айлаб қийнайидиган яроқсизларидан воз кечилмоғининг вақти етганидан одамларни огоҳлайди.

Кейин эса тўй масаласига ўтади. Тўғри, асарда шу ердан матнинг икки саҳифаси асл манбадан йўқолганига қарамай, мавжуд битикларнинг ўзида ҳам долзарб муаммолар ўз аксини топган. Шўҳрат домига тушганларнинг исрофларию, халқнинг йиллаб йиққанларини кунлаб беҳуда сочишларига таажжублар изҳорланади. “Аъёндан катталар, маҳалладан ҳам имоми маҳаллага борурлар. Буларга ...тўн кийдуруб чиқорур” Ҳоли булки, шул фотиҳага беш юз сарф бўлса, никоҳ тўй куни албатта икки минг сарф бўлур. Бу сарфларни(нг) ўғлига ва қизига бирон тийин нафи йўқ, ўртадаги кишилар ейдур, ичадур, киядур. Лозим эди, ҳар иккиси сарфларни ... янги рўзгор бўлмушларга хоҳ тижорат, хоҳ бўлак ва амсоқ айтуб қўйсалар. Буларга вақтида дастгир ўлиб, икки тараф авлодларига қилган марҳамат ва шавқат бўлса керак эди”

Исоҳқон тўранинг юқоридаги куюнчаклик билан битган гапларини ўқуб, беихтиёр ҳозирги замонимиздаги ҳолатни ўйлаб қоламиз. Минг афсуски, бугун ҳам, дафн маросимлари ва тўй-тўйчиқларимизда ўринсиз сарф-харажатлар керагича давом этяпти. Бошқача тарзда,

бошқача кўринишда бўлса-да сиз билан биз ҳам Ибрatдан Ибрat олиб буларга қарши фаол курашмоғимиз лозим.

Еттинчи мезонда айтилган фикрлар эса янада эътиборга молик. Бу ҳолатларнинг баъзи кўринишлари ҳозир ҳам аҳён-аҳёнда учраб туради. Асардаги қуйидаги парчага эътибор қилинг-а.

“Замоннинг аҳли на хизмати: замон бир фаол, бир муаллим, бир воиздирки, аҳли на анвоъ синоатларни чиқоруб, таълим қилур”. Демак, ҳар бир киши замоннинг ўзидан андоза олиши, унга муносиб яшаши шарт. Ибрat “Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ”деган форсийларнинг мақоли бежиз айтилмаганини алоҳида уқтиради.

Саккизинчи мезон жамият одамларининг бир-бирига муносабатидаги ғайритабиий ҳолатга тааллуқлидир. Суратга қараб юзаки (сийратни сезмай-билмай) муомала қилиш, кўз адаштириши, сурат алдаб қўйиши хусусида. “Бизни халқни умумий ҳаммасида бир хейли зотий феълларидур, ўз шаҳарларини(нг) либосидин бошқа мамлакат либосини кўрсалар, ичи билан ишлари йўқ, салласи бўлса, мажусийни ҳам мусулмон деб ушлаб, эътиқод қилурлар. Аммоки, телфак ёки шилфа, ё фас ё бўлак хил тўффи кийган бўлса, ани Боязид ёки шу киши Баҳоуддин десангиз, албатта нафрат қилурдлар”.

Бу билан муаллиф миллатини қораламоқчи эмас, аксинча, уни қусурлардан фориғламоқчи. Соддалигини ташлаб, ҳар бир нарсанга теран нигоҳ билан боқиш зарурлигини уқтирмоқчи. Алданиб қолишдан либосига қараб одамга баҳо беришдан ёмони йўқлигини қайта-қайта эсига солмоқчи. Айниқса, ҳозирги ёшлар ичидаги ғараз ниятини сиртидаги мусулмонча либосию, оғзидаги алдамчи калималари билан тўғри йўлдан оздирмоққа шайланганларнинг фирибидан сақланишлари шарт. Ҳамма замонларда ҳам дўст ва душманлар бўлган, ҳамма замонларда ҳам гўллик, соддалик, ишонувчанлик фойда ўрнига зиён келтирган ва бу ҳолат ҳозир ҳам давом этаётганини унутмасликнинг ўзи ҳам ҳушёрлик ва огоҳлиқдир.

Тўққизинчи мезонда Ибрat замон ўзгаришларидан мамнунлик туяди. Утмиш билан ўзи яшаётган замонини таққослаб, инсоннинг турмуш тарзини енгиллаштирувчи тараққиётга тахсинлар ўқийди.

“Мана табодил! Мана мезон! Булар ҳаммаси маданиятдан намунадур, ободликдан нишона...”

Устоз ижодкор Содиқ Сайхуннинг фикрича, Исҳоқхон тўранинг “Мезон уз замон”и ўтган XX асрнинг биринчи чорағидаги ўзбек халқининг ҳаёт манзарасини холисона ва ҳаққоний тасвирлаб қай жиҳатлари муносибу, қай жиҳатлари номуносиблиги ҳақида муайян тасаввур туғдиради. Асарда ҳам диний, ҳам дунёвий қарашлар мужассам. Халқнинг турмуш тарзи, бир-бири билан муносабатлари, расм-русуму урф-одатларидаги ижобий ва салбий жиҳатлар ҳеч яширмасдан очиқ-ойдин кўрсатилган. Айниқса, дин аҳллариининг давлат ишларига, жамият тараққиётига, авом халққа муносабатлари муҳокама этилиб, уларнинг жамиятда тутган ўринлари таҳлил қилинади, тутумларидаги қусурлар аямай тилга олинади. Исҳоқхон тўра бу билан хоҳ диний, хоҳ дунёвий бўлсин фақат ва фақат тўғри ва хололлик билангина миллат тараққиётига наф етказишлари мумкинлигини қайта-қайта англатишга интилади.

Энг қимматли жиҳати, бу жаҳонгашта инсон дунёқараши кенглиги, мушоҳадаси чуқур ва теранлиги боис ҳар бир мезоннинг яқунланмасида содда ва лўнда хулосалар ясаб миллатдошларини жаҳидона қарашларига хайрихоҳликка чақириш билангина қаноатланмайди. Жамиятдаги ўзгаришларга яраша ҳар бир одамни ўз қарашларини ўзгартиришга чорлайди:

“Бас, ўқинг, ҳунар касб этмоқ учун ҳаракат даркор...”

“Ўранмоқ керак, танбаллик ила мақсадга эришилмас...”

“Уламо айтмаса, авом сўрамаса, авоми аҳли ислом табиати хоҳиши бўлган йўлга кетадур, оқибати қайга етадур?”

Хуллас, Ибрat жамиятшунос сифатида ижтимоий ҳаётга баҳо берар экан, у маърифатли халқнинг келажаги буюк бўлишини истаган ҳолда ўзининг одамлар учун энг зарур фазилатларни зиёдалашга, тараққиётга тўсиқ иллатларни бартараф этишга яна бир бор таъсирчан ва ўтқир сўзи билан курашди. “Мезон уз-замон” фақат ўтган аср учунгина эмас, бугунги асримиз учун ҳам бемалол хизмат қилишга яроқли асарлиги билан янада қимматлидир.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Шу муқаддас юртга ёруғ кунлар келтириш ҳар биримизнинг инсоний бурчимиздир // Наманган вилояти сайловчилари билан учрашувда сўзлаган нутқи. -1991 й. ,17 декабрь.
2. Ибрat. -Т., “Маънавият”,2005 .

(Тақризчи: Ҳ.Жўраев – филология фанлари доктори)